

ségesek olyan társas alkalmazkodási problémák, amelyek mellett mégis a hamarabbi, azaz nem késleltetett iskolakezdés megkísérlése javasolható.

Irodalom

- Asher, S. R. – Erdley, C. A. – Gabriel, S.W. (1995): Peer relations. In: Rutter, M. – Hay, D. F. (szerk.): *Development through life*. Blackwell, London. 456–487.
- Denham, S. A. – Holt, R. W. (1993): Preschoolers' likability as cause or consequence of their social behavior. *Developmental Psychology*, 271–275.
- Denham, S. A., McKinley, M., Couchoud, E. A. és Holt, R. (1990): Emotional and behavioral predictors of preschool peer ratings. *Child Development*, 1145–1152.
- Dodge, K. A. (1983): Behavioral antecedents of peer social status. *Child Development*, 1386–1389.
- Dodge, K. A. – Coi, J. D. – Pettit, G. S. – Price, J. M. (1990): Peer status and aggression in boys' groups developmental and contextual analyses. *Child Development*, 1289–1309.
- Dodge, K. A. – Rubin, E. (1990): Issues in social cognition and sociometric status. In Asher, S. R. – Coi, J. D. (szerk.): *Peer Rejection in Childhood*. Cambridge University Press, New York.
- Dodge, K. A. – Price, J. M. (1994): On the relation between social information processing and socially competent behavior in early school-aged children. *Child Development*, 1385–1397.
- Hymel, S. – Rubin, K. H. – Rowden, R. – Le Mare, L. (1990): Children's peer relationships: Longitudinal predictions of internalizing and externalizing problems from middle to late childhood. *Child Development*, 2004–2021.
- Newcomb, A. F. – Bukowski, W. M. – Pattee, L. (1993): Children's peer relations: A meta-analytic review of popular, rejected, neglected, controversial, and average sociometric status. *Psychological Bulletin*, 99–128.
- Parke, R. D. – O'Neil, R. – Spitzer, S. – Isley, S. – Welsh, M. – Wang, S. – Lee, J. – Strand, C. – Cupp, R. (1997): A longitudinal assessment of sociometric stability and the behavioral correlates of children's social acceptance. *Merrill-Palmer-Quarterly*, 635–662.
- Patterson, C. J. – Kupersmidt, J. B. – Griesler, P. C. (1990): Children's perception of self and of relationships with others as function of sociometric status. *Child Development*, 1335–1349.
- Pettit, G. S. – Dodge, K. A. – Brown, M. M. (1988): Early family experience, social problem solving patterns, and children's social competence. *Child Development*, 107–120.
- Putallaz, M. – Gottman, J. M. (1981): An interactional model of children's entry into peer groups. *Child Development*, 986–994.
- Rubin, K. H. (1993): The Waterloo Longitudinal Project: correlates and consequences of social withdrawal from childhood to adolescence. In Rubin, K. H. – Asendorpf, J. B. (szerk.): *Social Withdrawal, Inhibition, and Shyness in Childhood*. 291–314. Erlbaum, Hillsdale.
- Rubin, K. H. – Bukowski, W. – Parker, J. G. (1998): Peer interactions, relationships, and groups. In Damon, W. – Eisenberg, N. (szerk.): *Handbook of child psychology*. III. Social, Emotional, and Personality Development. Wiley & Sons, New York.
- Schaffer, H. R. (1996): *Social Development*. Blackwell Publishers.
- Sroufe, L. A. – Schork, E. – Motti, F. – Lawroski, N. – LaFreniere, P. (1984): The role of affect in social competence. In Izard, C. E. – Kagan, J. – Zajonc R. B. (szerk.): *Emotions, cognitions, & behavior*. Cambridge University Press, Cambridge. 289–319.

Inántszy-Pap Judit

Debreceni Egyetem, Pszichológia Intézet

Humán erőforrás és kiadványszerkesztés a 16–17. századi kelet-európai héber nyomdászattörténetben

A 16–17. századi kelet-európai héber nyomdászat szemléletének genezise – a zsidóság kollektív historikus emlékezete kapcsán – leginkább Ázárjá de' Rossi történeti munkájához köthető (*de' Rossi*, 1864, 1866). A közeg vizsgált irodalmi hagyománya pedig már a kezdetektől fogva „szent”, illetve „isteni” jelzővel illette a nyomdai művészetet. Történeti perspektívában szemlélve a mindenkori piaci szükségleteket megmutatkozik, hogy az első héber nyomdai termékek felhasználói célcsoportja a zsinagógák látogatói, illetve a specifikusan zsidó iskolai képzésben részesülő nebulók tömbje

volt (yesiva). Ugyanakkor szót kell ejtenünk a nyomdai munkák mindenkori megrendelőiről: a szakértő, közösséget irányító, s így legitim döntéshozatali joggal bíró vezetőség-ről, a rabbinátusról (Szanhedrin). Ha a legrégebbi európai héber nyomdák után kutatunk, a kezdet mindenképpen Olaszországban keresendő (1475, Reggio i Piave di Sacco), ahol a Sonzino család talán a legkiemelkedőbb kereskedelmi márkanév (*Amram*, 1963). Ugyanakkor Magyarországon már a 17. század első felében markánsan kidomborodott az elkötelezett igény a héber karakterekkel ellátott nyomdahelyek mint nélkülözhetetlen kultúrgépek felé. (1)

Ha elemezni kívánjuk a vizsgált időintervallum nyomdai humánerőforrással való ellátottságát, a személyzet életút-analízisén végigtekintve érdekes megállapításokra juthatunk. Először is, a kelet-európai piacvezető zsidó nyomdászok mind bevándorlók voltak. Az első közép-európai héber nyomdát megalapító Izsák olasz (2), a sziléziai Schwarz cseh (3), míg a lublini Jaffe német volt (4). Logikusnak tűnhet, hogy fenntartották szülőföldjükkel a kapcsolatot, s igyekeztek onnan foglalkoztatni nyomdaipari alkalmazottakat (itt elsősorban a szedőkre és a korrektorokra gondolunk). Így gyakran megtörtént a héber nyomdászat első hőskorában, hogy maguk a tulajdonosok szedték könyveiket – erre

---

*A 16–17. századi kelet-európai
héber nyomdászat
szemléletének genezise – a
zsidóság kollektív historikus
emlékezete kapcsán – leginkább
Ázárjá de’Rossi történeti
munkájához köthető (de’Rossi,
1864, 1866). A közeg vizsgált
irodalmi hagyománya pedig
már a kezdetektől fogva „szent”,
illetve „isteni” jelzővel illette a
nyomdai művészetet.*

---

a legjobb példa a Haliczék műhelye. (5) A későbbi praxis jellemzője volt, hogy az egész családot bevonták a könyvkiadási munkálatokba. Ugyanakkor Prostic (6) és a már emlegetett Jaffe cseh és morva szedőket is alkalmazott. Prostic még azt is privilegizálta a munkaszerződésekben, hogy annak lejárta után az alkalmazott ne alapíthasson Krakkóban nyomdát.

Ejtsünk néhány szót a szöveggondozásról. A címlapon, kolofonon általában feltüntették a mecénást, a közreműködő tudós nevét, a nyomdászt, a tulajdonost, a mű első kiadásának évét, a kiadás helyét és a hirdetéseket. A becsületesebb héber nyomdászok még azt is jelezték, hogy „velencei betűkkel”. Mindemmellett jellemzőek voltak a díszes rajzok, illetve címerek (például a lengyel sas mint

Krakkó címere). Az egyéb héber nyomdászati sajtóságok közé sorolható a nyomtatás idejének feltüntetése, a betűk számának (!) és az éppen uralkodó királynak a megnevezése.

A kiadói engedélyeztetési eljárásban az olasz cenzúra volt az általánosan jellemző. Ennek megfelelően ugyan III. Gyula pápa 1553-ban felszólított mindenkit, hogy égesse el a Talmudot, de a tridenti zsinat ismét megengedte forgalomba hozatalát terjesztésével együtt, igaz, bizonyos megkötésekkel. Lengyelországban még a bulla előtt megkísérelték az egyházi cenzúra bevezetését, mégpedig a Halicz nyomdájának likvidálásával egyidejűleg. Bár nincsenek teljes körű adataink, de bizonyos, hogy egyetlen 16–17. századi kelet-európai nyomdában nyomtatott héber könyvön sincs a cenzori engedély feltüntetve, ami példának okáért Olaszországban általános volt: „una licentia superiorum”. A szakirodalomból gyakran citált 1566. és 1568. évi megengedő dekrétumok, illetve Zsigmond patense Izsák Prosticnak igencsak sarkított kivételek – az általános gyakorlat szerint előszeretettel zártak be nyomdákat a Talmud kinyomtatásáért, mint a krakkói officino esetében.

Mit tudunk a költségekről, illetve a beruházásokról? A 16–17. századi héber nyomdatörténetben az irányító „négyesfogat” a kiadó, a nyomdász, a szerző és a mecénás volt. Ha a szerzőnek nem volt elég pénze kiadni a könyvét, akkor általában a nyomdász kölcsönzött

neki – természetesen százalékra. Ha üzleti lehetőséget látott benne, akkor betársult (mint a Majzels esetében). A mindenkori rektorok, rabbik, tudósok külsősnek számítottak.

A kiadott művek jellemzően zsidó teológiai munkák, imakönyvek, énekeskönyvek, valamint az oktatási intézmények és a zsinagógák használatára szolgáló szövegek voltak, de megjelentettek bibliamagyarázatokat, Talmudot, rituális kódexeket, vitairatokat is. A 16. században a kelet-európai (értsd: askenázi) zsidók területi autonómiát élveztek, s így saját közigazgatásuk volt: gondoljunk csak a bíróságokra, melyekhez szakkönyvek is szükségeltettek. Természetesen jelen voltak a felvilágosodás világi írásai is a repertoárban, a misztikus irodalommal együtt. A Prostic-féle nyomdai irányzatnál különösen a jiddis irodalom dominált, melynek elsődleges célcsoportja a női nem volt, akik nemigen tudtak héberül. Utóbbiak számára leginkább bibliai történeteket nyomtattak, illetve szótárakat a Bibliához, néha etikai kérdéseket taglaló kiadványt, imakönyveket, legendákat, középkori románcok történeteit és egyéb szépirodalmat (például: Hildebrand lovag), német–lengyel zsidók átdolgozásaiban. (7)

Jegyzet

(1) Például I. Rákóczi György 1633. június 6-án arra utasítja számvevőjét, hogy rendesen honoráljon egy fontos és sürgős munkát, mert a gyulafehérvári főiskola hébertanára, Johann Alstedt türelmetlenül várta tanítványai számára írt héber tankönyvének megjelenését. A munka 1635-ben jelent meg, és számos, nagyobb héber szöveggel illusztrált tudós mű követte Gyulafehérváron és Sárospatakon ezután (Petrik, 1885; Petrik, 1908–1913; Petrik, 1888–1892; Szinyeyei, 1891–1914; Gulyás, 1931; Baloghy, 1882; Bettelheim, 1933).

(2) Az első héber nyomdát Közép-Európában is egy olasz nyomdász nyitotta, Gerson ben Salamon ha-Kohen, Prága városában. Nagyon hosszú ideig ez a műhely látta el a német, de legfőképp a lengyel zsidókat, mivel Gerson ben Salamon a lengyel rituálé szerinti (askenázi) imakönyveket nyomtatott.

(3) 1530-ban az egyik lengyel nyomdász, Chaim Schwarz áttelepült Oleśnicába (Szilézia), ahol még ebben az évben, július huszadikán befejezte a Pięciościęgu nyomtatását. Nem sokkal ezután elhagyta Sziléziát, és Augsburgba költözött: csak néhány év múlva tért vissza, mégpedig Lublinba, hogy itt is nyomdát alapítson. Az ő kezdeményezése másokat is rendkívüli módon inspirált: itt elsősorban a Halicz fivérekre gondolunk, akik 1534-ben Krakkóban (az akkori fővárosban) alapítottak nyomdát.

(4) A lublini nyomda legkitűnőbb nyomdása egy német zsidó volt, Kalonymos (egyéb olvasatokban Kleonymos, Kalman, Calman) ben Mardochej Jaffe, annak az Annának a férje, aki Zsigmond Ágostontól a privilégiumot kapta (Chaim Schwarz unokája). Jaffe már hosszú ideje lakott Opatówban, mikor három másik zsidóval együtt királyi privilégiumot ka-

pott héber könyvek külföldről történő behozatalára. Ugyanebben az időszakban volt társtulajdonosa a lublini nyomdának, majd 1574-től monopóliumhelyzetbe került, és kizárólagos tulajdonviszonnyal bírt a nyomda fölött. Befolyását és hatalmát a könyvpiacra az is mutatja, hogy 1578-ban Báthory Istvántól privilégiumot kapott nyomdája számára.

(5) A Haliczok 1534-ben hozták létre az első héber nyomdát Lengyelországban, Krakkó Kazimierz negyedében. Az alapítók Sámuel, Aser és Eljakim voltak, a Halicsi Chaim, vagyis Chaim z Halicz fiai. A nyomda első működési évében két művet adtak ki. Az egyik egy rituális kódex volt, *Szaarej Dura* címmel. Ennek második kiadása a Varsói Zsidó Kolóniához fűződik 1587-ben. A nyomda alapításának évében kiadtak még egy jiddis–német szótárt a *Tojrohoz*, vagyis Mózes öt könyvéhez, *Szefer Ancezel* címmel (Bodleiana nr. 5341. *Librorum Hebraicum in Bibliotheca Bodleiana*. Berlin 1857. –HB. I. 1858. 14–15, 38–39. –ZfHB VIII. 1904. 159; X. 1906. 139–149.).

(6) Izsák nyomdája a már említett krakkói officina (Zsigmond Ágoston 1568-i dekrétuma) alapján született. Az alapítója egy olasz zsidó volt, aki Kazimierzben lakott. A király megengedte neki, hogy héber könyveket nyomtasson, különös tekintettel a Talmudra, egyidejűleg patenst adva neki 50 évre, bármilyen konkurencia ellenében.

(7) Az ilyen jellegű regényre kiváló példa a velencei Eljasz Lewita műve, a *Sir Bevis of Southampton* feldolgozása (1507). A legnépszerűbbek még a Dietrich von Beruról és a Hildebrand lovagról szólók, Jákob z Boskowic és Aron z Eisenstadt átdolgozásában (1597).

Irodalom

Amram, D. (1963): *The Hebrew Book Makers in Italy*. London.

Areset I. Ed. N. Ben-Menachem – J. Raphael (1958): *Jerusalem*. 1958. 512. lásd Magyar Könyvszemle, 1960. 3.

Ázárjá de' Rossi, Mé'or 'Ejnjám. Ed. D. Cassel. Vilna, 1864; 1866.

Baloghy István (1882): *A Magyar Kir. Egyetemi Nyomda termékeinek címjegyzéke*. Budapest.

Ben-Menachem Naftáli (1958): *Mészifrut Jiszráél b'Hungáriáj*. Jeruzsálem.

Bettelheim Samu (1933): *Pozsonyi nyomtatványok*. Hebraica és Judaica, Pozsony.
 Dán Róbert (1966): Résit há-dáfusz há-ivri be-Hungarija. *Kirját Széfer*, 42. 497–502.
Encyclopaedia Judaica (1971) kiemelt címszavai. Jerusalem.
 Freidberg, Ch. B. (1951–1956): *Bét Éked Sepharim*. I–IV. Tel-Aviv.
 Greenwald Juda Jekutuél (1913): *Há-J'hudim b'Hungárijá*. Vác.
 Gulyás Pál (1931): *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Budapest.
Kirját Széfer (1948), 24. 3.
 Petrik Géza (1885): *Magyar könyvészet, 1860–1875*. Budapest.

Petrik Géza (1888–1892): *Magyarország bibliographiája. Bibliographia Hungariae, 1712–1860*. I–IV. Budapest.
 Petrik Géza (1908–1913): *Magyar könyvészet 1866–1900. I–II*. Budapest.
 Shunami, Slomo (1936): *Bibliography of Jewish Bibliographies*. Jerusalem.
 Szinnyei József (1891–1914): *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest. In uő. (1980–1981): *Magyar írók élete és munkái*. (Reprint kiadás). Budapest.

Frank D. Dániel
 ELTE, BTK

A felvilágosodás eszmerendszerének megjelenése Fináczy Ernő *Elméleti pedagógia* című művében

1789 szeptemberében a Berlinische Monatsschriftben Moses Mendelssohn feltette a kérdést: Was ist Aufklärung? Mi a felvilágosodás? A köntigsbergi filozófus, Immanuel Kant válaszolt rá, s fő mondanivalóját latinul fogalmazta meg: Sapere aude! Merj tudni! – Szélesebb értelemben: merd felhasználni az észet, a tapasztalatot, a tudományt, szóval mindazt, ami az embert emberré teszi. Az így felfogott felvilágosodást hirdették a francia „filozófusok”, akik nem szaktudósok voltak, hanem írók vagy még inkább literátorok, akik egyaránt foglalkoztak szépirodalommal, művészetekkel, tudománnyal.

Felvilágosodás-vita az első világháború utáni magyar szellemi életben

A magyar felvilágosodás korszakának az 1770 és az 1820-as évek közötti időszakot szokták jelölni. Ennek első szakasza az 1772 és 1795 közötti évtizedekre esik, amikor a felvilágosodás eszméinek elterjedésével egyidőben kibontakozik a nemzeti mozgalom, amely a magyar nyelv fejlesztéséért, valamint az anyanyelvű irodalom és tudomány kibontakozása érdekében szállt síkra. A nyelvi és kulturális célokból indult törekvések a francia forradalom nyomán társadalmi és politikai téren is radikalizálódnak, ám a magyar jakobinus mozgalom elfojtása után, 1795-től kezdve ismét visszaszorulnak a nyelvi és művelődési területre, sőt sokáig még ott sem érik el eredeti lendületüket (Fehér, 1999).

Fehér Katalin (1999, 11.) szerint a magyar felvilágosodás korának e második korszakára (1795–1825) ezért eleinte a császári-rendi kompromisszum volt jellemző (1810-ig), majd az 1810-es évek folyamán ismét megélné a nemzeti ellenállás. E korszakok megítélése természetesen ellentmondásos. Elég csak arra gondolnunk, hogy magának a felvilágosodásnak a filozófiája sem volt egységes. A filozófusok politikai, etikai, közgazdasági, metafizikai vagy éppen az általunk vizsgált pedagógiai nézetei merőben különböztek egymástól.

Az elvesztett világháború után a tudomány művelői körében megnőtt a korszak iránti érdeklődés. 1920 őszén Szeffü Gyula és Domanovszky Sándor támogatásával a Magyar